तृतीयः पाठः शिशुलालनम्

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरं लिखत।

(क) कुशलवौ कम् उपसृत्य प्रणमतः?

उत्तर: (क) रामम्।

(ख) तपोवनवासिनः कुशस्य मातरं केन नाम्ना आहवयन्ति?

उत्तर: (ख) देवी।

(ग) वयोऽनुरोधात् कः लालनीयः भवति?

उत्तर: (ग) शिशुजनः।

(घ) केन सम्बन्धेन वाल्मीकिः लवकुशयोः गुरुः?

उत्तर: (घ) उपनयनोपदेशेन।

(ङ) कुत्र लवकुशयोः पितुः नाम न व्यवह्रियते?

उत्तर: (ङ) तपोवने।

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

(क) रामाय कुशलवयोः कण्ठाश्लेषस्य स्पर्शः कीदृशः आसीत्?

उत्तर: रामाय कुशलवयोः कण्ठाश्लेषस्य स्पर्शः हृदयग्राही आसीत्।

(ख) रामः लवकुशौ कुत्र उपवेशयितुम् कथयति?

उत्तर: रामः लवकुशौ सिंहासनम् उपवेशयितुम् कथयति।

(ग) बालभावात् हिमकरः कुत्र विराजते?

उत्तर: बालभावात् हिमकरः पशुपतिमस्तके विराजते।

(घ) कुशलवयोः वंशस्य कर्ता कः?

उत्तर: कुशलवयोः वंशस्य कर्ता भगवान् सूर्यः।

(ङ) कुशलवयोः मातरं वाल्मीकिः केन नाम्ना आहवयति?

www.ncertsolutionhub.in

उत्तर: कुशलवयोः मातरं वाल्मीकिं 'वधूः' इति नाम्ना आह्वयति।

3. रेखाङ्कितेषु पदेषु विभक्तिं तत्कारणं च उदाहरणानुसारं निर्दिशत-

	विभक्तिः	तत्कारणम
यथा- राजन् ! अलम् **अतिदाक्षिण्येन।**	तृतीया	'अलम्' इति योगे

(क) रामः लवकुशौ **आसनार्धम्** उपवेशयति।

(ख) धिक् **माम्** एवं भूतम्।

(ग) अङ्कव्यवहितम् अध्यास्यतां **सिंहासनम्**।

(घ) अलम् **अतिविस्तरेण**।

(ङ) **रामम्** उपसृत्य प्रणम्य च।

उत्तर 3:

विभक्तिः	कारणम्
(क) द्वितीया	'उपविश' इति योगे।
(ख) द्वितीया	'धिक्' इति योगे।
(ग) द्वितीया	'अधि + आस्' इति योगे।
(घ) तृतीया	'अलम्' इति योगे।
(ङ) द्वितीया	'उप + सृ', 'प्र + नम्' इति योगे।

4. यथानिर्देशम् उत्तरत-

(क) 'जानाम्यहं तस्य नामधेयम्' अस्मिन् वाक्ये कर्तृपदम् किम्?

उत्तर: (क) अत्र 'अहम्' इति कर्तृपदम्।

(ख) 'किं कुपिता एवं भणति उत प्रकृतिस्था'- अस्मात् वाक्यात् 'हर्षिता' इति पदस्य विपरीतार्थकपदं चित्वा लिखत।

उत्तर: (ख) 'कुपिता' अस्ति विपरीतार्थकपदम् अत्र।

(ग) विदूषकः (उपसृत्य) 'आज्ञापयतु भवान्!' अत्र भवान् इति पदं कस्मै प्रयुक्तम्?

www.ncertsolutionhub.in

उत्तर: (ग) अत्र 'भवान्' इति पदं 'रामाय' प्रयुक्तम्।

(घ) 'तस्मादङ्क-व्यवहितम् अध्यास्याताम् सिंहासनम्'- अत्र क्रियापदं किम्?

उत्तर: (घ) 'अध्यास्यताम्' इति क्रियापदम् अत्र।

(ङ) 'वयसस्तु न किञ्चिदन्तरम्'- अत्र 'आयुषः इत्यर्थे किं पदं प्रयुक्तम्?

उत्तर: (ङ) 'आयुषः' इत्यर्थे 'वयसः' पदं प्रयुक्तम् अत्र।

5. (अ) अधोलिखितानि वाक्यानि कः कं प्रति कथयति-

उत्तर 5:	**कः**	**कम्**
(क) सव्यवधानं न चारित्र्यलोपाय।	रामः	कुशलवौ प्रति
(ख) किं कुपिता एवं भणति, उत प्रकृतिस्था?	विदूषकः	कुशं प्रति
(ग) जानाम्यहं तस्य नामधेयम्।	कुशः	रामं प्रति
(घ) तस्याः द्वे नाम्नी।	लवः	विदूषकं, प्रति
(ङ) वयस्य! अपूर्वं खलु नामधेयम्।	रामः	विदूषकं प्रति

6. मञ्जूषातः पर्यायद्वयं चित्वा पदानां समक्षं लिखत-

शिवः, शिष्टाचारः, शशिः, चन्द्रशेखरः, सुतः, इदानीम्, अधुना, पुत्रः, सूर्यः, सदाचारः, निशाकरः, भानुः,

उत्तर 6:

(क) हिमकरः	=	शशिः	निशाकरः
(ख) सम्प्रति	=	इदानीम्	अधुना
(ग) समुदाचारः	=	शिष्टाचारः	सदाचारः
(घ) पशुपतिः	=	शिवः	चन्द्रशेखरः
(ङ) तनयः	=	सुतः	पुत्रः
(च) सहस्रदीधितिः	=	सूर्यः	भानुः

(अ) विशेषण-विशेष्यपदानि योजयत-

यथा- विशेषण पदानि		विशेष्य पदानि
श्लाघ्या	=	कथा
उत्तर- (1) उदात्तरम्यः	=	(क) समुदाचारः
(2) अतिदीर्घः	=	(ख) प्रवासः
(3) समरूपः	=	(ग) कुटुम्बवृत्तान्तः
(4) हृदयग्राही	=	(घ) स्पर्शः
(5) कुमारयोः	=	(ङ) कुशलवयोः

(क) अधोलिखितपदेषु सन्धिं कुरुत-

उत्तर: (क)

(क) द्वयोः + अपि	=	द्वयोरपि
(ख) द्वौ + अपि	=	द्वावपि
(ग) कः + अत्र	=	कोऽत्र
(घ) अनभिज्ञः + अहम्*	=	अनभिज्ञोऽहम्
(ङ) इति + आत्मानम्	=	इत्यात्मानम्

(ख) अधोलिखितपदेषु विच्छेदं कुरुत-

उत्तर: (ख)

(क) अहमप्येतयोः	=	अहम् + अपि + एतयोः
(ख) वयोऽनुरोधात्	=	वयः + अनुरोधात्
(ग) समानाभिजनौ	=	समान + अभिजनौ
(घ) खल्वेतत्	=	खलु + एतत्

www.ncertsolutionhub.in

योग्यताविस्तारः

नाटकपरिचयः - संस्कृत साहित्य के सुप्रसिद्ध नाटक 'कुन्दमाला' के रचयिता 'दिङ्नाग' हैं। लेखक ने प्रस्तुत नाटक में रामकथा के करुण अवसाद पूर्ण उत्तरार्ध की नाटकीय सम्भावनाओं को मौलिकता से साकार कर दिया है। कुन्दमाला में छः अङ्क हैं तथा छहों अंकों का दृश्यविधान महर्षि वाल्मीकि के तपोवन के परिसर में ही केन्द्रित है ।

प्रस्तुत नाटकांश नाटक कुन्दमाला के पञ्चम अंक से सम्पादित कर संकलित किया गया है। लव और कुश से मिलने पर श्रीराम के हृदय में उनके आलिंगन की लालसा उत्पन्न होती है। उनके स्पर्शसुख से अभिभूत होकर राम उन्हें अपने सिंहासन पर अपनी गोद में बिठाकर लाड़ करते हैं।

संस्कृत साहित्य के प्रसिद्ध नाटककार भवभूति द्वारा विरचित उत्तररामचरित नामक नाटक की कथा भी इसी कथानक पर आश्रित है।

www.ncertsolutionhub.in